

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququrda

**İNGİLİS DİLİNDƏ SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLOJİ
BİRLƏŞMƏLƏR**

İxtisas: 5708.01 – German dilləri
Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: Sərcan İslam Qızı Sadiqova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOFERATI

Naxçıvan - 2023

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin "İngilis dili və tərcümə" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

**Filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov**

Rəsmi opponentlər:

**Filologiya elmləri doktoru, dosent
Könül Elxan qızı Abdurəhmanova**

Filologiya elmləri doktoru

Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

Filologiya elmləri doktoru

Lalə Qədir qızı Qurbanova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri:



**AMEA-nın müxbir üzvü,
Filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev**

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov**

Elmi seminarın sədri:

**Filologiya elmlər doktoru, dosent
Şəfaqət Abdulla qızı Mahmudova**

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Frazeologizmlər nəinki milli dil şüurunun mühüm hissəsini təşkil edir, həm də xalqın mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən zəngin linqvokulturoloji materialı ehtiva edir. Frazeologizmlər haqqı olaraq "millətin həyatının güzgüsü" hesab edilir və dünyanın dil mənzərəsinin yaradılmasında xüsusi rol oynayırlar. "Frazeoloji vahidin məna xarakteri ana dilində danışanların bilikləri, praktiki təcrübəsi, xalqın mədəni və tarixi ənənələri ilə sıx bağlıdır. Frazeoloji vahidlər öz semantikasi ilə insanı və onun fəaliyyətini səciyləndirməyə yönəlib"¹. Dillərin frazeoloji fondunun digər layları kimi, tərkibində sayların işləndiyi frazeoloji vahidlər də xüsusi maraq doğurur. Sayların da daxil olduğu kəmiyyət insanın keçikliyi və onun xassələrini dərk etməsi prosesini əks etdirən universal məntiqi kateqoriyalardan biridir.

Frazeoloji vahidlər hər bir dilin mühüm layını təşkil edir. Tərkibində sayların işləndiyi frazeoloji vahidlərə dünyanın bütün dillərində olduğu kimi, ingilis dilində də rast gəlinir. Lakin dildəki bütün saylar frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənmir. Sayların frazeologiyada işlənməsi onların milli mədəniyyətdə daşdığı linqvistik-semiotik, koqnitiv-linqvokulturoloji mənanın qavranılmasına əsaslanır.

Çağdaş qloballaşan dünyamızda qloballaşmanı təmin edən faktorlardan biri də dil, o cümlədən dünyada işləliyinə görə hegemon olan dillərdir. Belə dillərdən biri də ingilis dilidir. İngilis xalqı dünya ədəbiyyatına Uilyam Şekspir, Daniel Defo, Conatan Svift, Corc Qordon Bayron kimi böyük dahilər bəxş etmiş bir xalqdır. Bu sadalanan müəlliflərin əsərləri dünyada tərəqqipərvər xalqların dillərinə tərcümə olunub və olunur. Təbii ki, o böyük şəxsiyyətlərin yaradıcılığında da frazeoloji birləşmələr xalqın milli-mənəvi sərvəti olaraq mühüm yer tutur. Frazeoloji vahidlərin isə tərcüməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada, frazeoloji

¹ Дронов В.В. Языковая картина мира // Русский язык за рубежом. № 5, 2007 (204), с. 5-7. с.7.

birleşmələr ilə əlaqədar aparılan hər hansı bir tədqiqat əsəri aktualdır. Tədqiqatın aktuallığı ingilis dilində sabit söz birləşmələrində sayların işlənməsi və istifadəsinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Sayların simvolik və ya linqvomədəni informasiya daşıyıcısı ola bilməsi, belə informasiyanın əldə edilməsi əhəmiyyətli bir problemdir ki, bu da onların frazeoloji vahidlərdə funksionallığını, istifadə tezliyini, rolunu üzə çıxarmağa imkan verir.

Frazeologiyada kəmiyyət kateqoriyasının tədqiqi və onun elmi-nəzəri məsələlərinin araşdırılması, ingilis dilində say tərkibli frazeologizmlərin struktur-semantik təhlili və kursun müxtəlif sahələrində onların üzə çıxarılması aktuallığını hər zaman saxlayan bir məsələdir. Frazeoloji birləşmələrin daxili mənə quruluşunun və xarici strukturunun öyrənilməsi və onların işlənmə xüsusiyyətlərinin təhlili hal-hazırda nəzəri və praktik cəhətdən aktualıq kəsb etməkdədir. Dilin frazeoloji fondunun linqvokulturoloji planda tədqiqinə maraqlı ilə aşkar şəkildə artır ki, bu da "frazeologizmin bir işarə kimi özünəməxsusluğunu başa düşməyə və dünyanın dil konseptuallaşmasında frazeologiyanın iştirakını təyin etməyə"² imkan verir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Dissertasiya işinin obyektini frazeologiya və ingilis dilində tərkibində sayların işləndiyi frazeoloji vahidlər təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə ingilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrin təhlilindən yaranan nəticələrin sistemli şəkildə ümumiləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilində tərkibində miqdar və sıra saylarının işləndiyi frazeoloji birləşmələri struktur-semantik cəhətdən təhlil etmək, say tərkibli frazeoloji birləşmələrin yaranma yollarını araşdırmaq və diskursiv mövqedə onların işlənmə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqatda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- Frazeologiyada kəmiyyət kateqoriyasının tədqiqinin elmi nəzəri məsələlərinin araşdırılması;
- Kəmiyyət kateqoriyasının məntiqi və linqvistik əlaqəsinin öyrənilməsi;
- Sayların simvolikasının linqvokulturoloji kontekstdə araşdırılması;
- Say tərkibli frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik aspektlərdən tədqiq edilməsi;
- İngilis dilində say tərkibli frazeologizmlərin diskursiv təhlilinin aparılması;
- Say tərkibli frazeoloji birləşmələrin mətdaxili qiymətləndirilməsi;
- Frazeoloji birləşmələrdə kəmiyyət komponentinin dəyərləndirilməsi;
- Say tərkibli frazeoloji birləşmələrin işlənmə tezliyinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın metodları və mənbələri. Dissertasiyada sayların mədəni dəyərlərinin öyrənilməsinə nəzərdə tutulan semantik təhlil metodu, materialın monitorinqini və təsnifatını əhatə edən təsviri metod, dil vahidində say komponentinin mövcudluğu meyarı ilə müxtəlif frazeoloji, izahlı, ikidilli tərcümə lüğətlərindən seçmə metodu kimi linqvistik təhlil, diskursiv təhlil və statistik hesablaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Mənbə kimi internetdən götürülmüş müxtəlif audiovizual materiallar və geniş çeşidli lüğətlərdə verilən frazeoloji birləşmələr təhlil edilib. Həmçinin internetdə dərc olunmuş məqalələrdən və ingiliscə kitablardan, o cümlədən bədii ədəbiyyatdan istifadə olunub. Uilyam Şekspirin "Makbet" (2010), Donna Tartın "Gizli tarix" (1992), Ceyn Ostenin "Emma" (2000) və Çarlz Dikkensin "Devid Kopperfild" (1850) bədii kitabları sırasındadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan germanınşöasılığında ingilis dilində məhz say tərkibli frazeoloji birləşmələrə dair ilk monoqrafik tədqiqat olaraq bu dissertasiyada miqdar və sıra saylarının işləndiyi frazeoloji birləşmələr struktur-semantik, linqvokulturoloji cəhətdən təhlil edilir, say tərkibli frazeoloji birləşmələrin formalaşma yolları müəyyənləşdirilir, say tərkibli

² Ковшова, М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии: Коды культуры / М.Л. Ковшова. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. с.7.

anlayışlarımızı genişləndirməyə imkan verir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ingilis dilinin leksikologiyası və frazeologiyasına dair mühazirələrin və praktik məşğələlərin keçirilməsində tədqiqatın materialından və nəticələrindən istifadə etmək imkanı ilə şərtlənir. İngilis dilində nitqə istifadə olunan say komponentli frazeoloji vahidlərin müəllif tərəfindən tərtib edilmiş siyahısı (Əlavə) tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında, leksikoqrafik və frazeoloji təcrübədə, eləcə də tərcümə fəaliyyətində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və təbiiqi. Dissertasiya mövzusu Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 25 yanvar 2019-cu il tarixli iclasında (protokol №6) təsdiq olunmuş və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası Filologiya problemləri üzrə Elmi Şuranın 22 sentyabr 2020-ci il tarixli iclasında (protokol №3) qeydiyyata alınmışdır.

İşin əsas müddəaları müəllifin AAK-ın siyahısına daxil edilmiş jurnal və toplularda çap etdiyi 13 elmi məqalə, konfrans materialı və tezisdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın nəticələri Naxçıvan Dövlət Universitetinin "İngilis dili və tərcümə", "İngilis dili və metodika" və "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı" kafedralarında müzakirə edilərək müdafiəyə məsləhət görülmüşdür.

Tədqiqatın nəticələri haqqında Humanitar və İctimai Elmlər üzrə I Beynəlxalq Elmi Konfransda, Mütəsir Elmlər üzrə IV Beynəlxalq Asiya Konfransında, "Şərqlə Qərb arasında Türk dünyası" ("Turkic World Between East and West") Konfransında, XXVII Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın məqalələr toplusunda (Сборник статей XXVII Международной научно-практической конференции) və "Təhsil tədqiqat və innovasiyanın vəhdəti" mövzusunda doktorant və magistrantların IV Respublika Elmi Konfransında məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin "İngilis dili və tərcümə" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi "Giriş", 3 fəsil "Notice" və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından

frazeologizmlər diskurs daxilində araşdırılaraq tədqiqata cəlb edilir. İngilis dilində say komponentli frazeologizmlərinin seçiyələndirilməsi, belə frazeologizmlərin tərkibində dəyərləndirmə komponentinin müəyyənəndirilməsi, ingilis dilində say tərkibli frazeologizmlərin milli xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi tədqiqatın elmi yeniliklərindən sayıla bilər.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində aşağıdakı müddəalar müdafiəyə təqdim edilir:

- Frazeologiyada kəmiyyət kateqoriyasının tədqiqində məntiqi və lingvistik əlaqə nəzərə alınmalıdır.

- Sayların simvolikasının lingvokulturoloji mənzərəsi formal dəyərləri təcəssüm etdirir.

- Say tərkibli frazeologizmlər dünya dillərinin frazeoloji təzahüründə ekspressiv əhəmiyyətə malikdir.

- İngilis dilində say tərkibli frazeologizmlərin struktur-semantik təhlili tərkibində miqdar və sıra saylarının işləndiyi frazeoloji vahidlərin tədqiqinə əsaslanır.

- İngilis dilində say tərkibli frazeologizmlər diskursda aktualıq kəsb edir.

- İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrin tematik təhlili onların etimologiyasına əsaslanır.

-Frazeoloji birləşmələrdə kəmiyyət komponentinin dəyərləndirilməsi özündə semantikleşməni ehtiva edir.

- İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələr mətnyaratma funksiyasına malikdir.

- İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrin işlənmə tezliyi müxtəlifdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada ingilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələr üzrə nəzəri fikirlər ümumiləşdirilir. Həmçinin, dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti frazeoloji birləşmələrdə sayların fərqli xüsusiyyətlərinin və paradigmatik münasibətlərdə dominant mövqeyinin tanınması ilə təcəssüm etdirilir. Tədqiqatda say tərkibli frazeologizmlərin qiymətləndirilməsinin milli dəyərlərlə əlaqədə nəzərdən keçirilməsi german mənşəli ingilis xalqının mədəni kimliyi haqqında

ibarətdir. Dissertasiyanın "Giriş" hissəsi 6 səhifə - 10429 işarə, I fəsil 34 səhifə - 64992 işarə, II fəsil 43 səhifə - 81014 işarə, III fəsil 31 səhifə - 57497 işarə, "Nəticə" 2 səhifə - 3634 işarə olmaqla işin ümumi həcmi 146 səhifə - 219.483 işarə təşkil edir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın "Giriş" hissəsində mövzunun aktualığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi nəzər nöqtəsinə çəkilir, tədqiqatın obyekt, predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları və mənbələri, işin elmi yeniliyi, çıxarılan müddəalar, nəzəri və təcürbi əhəmiyyəti, işin aprobeasiyası və başqa məsələlər şərh edilir.

Birinci fəsil "Frazeologiyada kəmiyyət kateqoriyasının tədqiqinin elmi-nəzəri məsələləri" adlanır və beş paragrafdan ibarətdir. "1.1. Kəmiyyət kateqoriyasının məntiqi və linqvistik əlaqəsi" adlı paragrafda kəmiyyət kateqoriyasının idrakı və linqvistik məziyyətlərindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, kəmiyyət fəlsəfi kateqoriya hesab edilir və obyektiv gerçəkliyin bütün göstəricilərinin kəmiyyət formasında təzahürü sayılır. Kəmiyyət kateqoriyası dildə mövcud olan kateqoriyalardan biri kimi əşyanın miqdarını, sırasını, inkişaf səviyyəsini əks etdirir. "Kəmiyyət kateqoriyası *universal*, yəni *məntiqi kateqoriya* olub *gerçəkliyin dərk edilməsində vacib pillələrdən biridir*".³

Bildiyimiz kimi, kəmiyyət mücərrəd kateqoriyalardan biridir. O, obyektiv ələmlə birbaşa bağlı olaraq, dünyanın dərk olunmasında vacib amillərdən biri sayılır. Başqa sözlə desək, kəmiyyət kateqoriyası idrak prosesinin kəmiyyət anlayışı ilə bağlı olan konkret bir həlqəsini təşkil edir.

Saylar təkcə kəmiyyət (say) anlayışının məntiqi və fəlsəfi xüsusiyyətlərini deyil, həm də mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirmə qabiliyyətinə malikdir. Y.S.Stepanov mədəniyyətdə təzahür edən

³ Qıpçaq M.D. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (Tarixi-tipoloji tədqiqat) / M.D. Qıpçaq -Bakı: Elm, -2000, s.11.

"say" konseptinin bir-biri ilə əlaqəli üç formasını göstərmişdir: 1) sayma, yeni bezi hərəkətlər; 2) kəmiyyəti ifadə edən söz, yəni kəmiyyətin adı; 3) kəmiyyətin yazılı işarəsi⁴. Bu mülahizəyə əsasən müəyyən etmək olar ki, kvantitativ konsept sivilizasiyada hesablaşma, kəmiyyətin adı və kəmiyyətin yazılı işarəsi olaraq üç formada nümayiş edilir⁵.

"1.2. Sayların məna strukturunda miqdar və kəmiyyət anlayışı" paragrafında miqdar və kəmiyyət anlayışının sayların mənalarda ifadə etdikləri rol müəyyənləşir və qeyd edilir ki, kəmiyyət sayları və kəmiyyət ədədləri sayla birlən əşyaların ümumi sayını göstərmək üçün istifadə olunur. Kəmiyyət sayları müəyyən (beş), qeyri-müəyyən (xeyli), sadə (dörd, doqquz), mürəkkəb (iki yüz, doqquz min) və kompozit (min doqquz yüz səksən bir) ola bilər.

Dilçilikdə kəmiyyət anlayışını ifadə edərkən üç əsas üsuldan istifadə edilmişdir. Bunlar *sintaktik* (doqquz), *leksik* (az, çox, xeyli), və *morfoloji* (-lar, -lər) üsullardır. Sintaktik yolla kəmiyyətin ifadəsində sayların rolu mühümdür. Onlar bu yolla kəmiyyətin ifadəsində birinci tərəf kimi işləyir⁶.

Dilçilikdə miqdar sayı kəmiyyəti üçün istifadə olunan sayla verilir. Miqdar sayları kəmiyyət ifadə etdikləri üçün onlar həmçinin hesablaşma rəqəmləri olaraq tanınır.

Azərbaycan dilində 23 sözdən istifadə edərək miqdar anlayışını ifadə etmək mümkün olur. Bunlar *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard, trilyon* saylarını ehtiva edir. Digər saylar isə ən az və ən çox miqdar məfhumlarını ifadə edərək həmin sözlərdən müxtəlif üsullar vasitəsilə birləşmələr düzəltməklə əmələ gəlir: *on bir, əlli iki, yüz on beş, iki yüz, min doqquz yüz altmış yeddi, iki yüz əlli milyon beş yüz otuz bir min yüz doxsan beş*.

⁴ Степанов, Ю. С. Константы: словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. - М.: Академический Проект, 2001. с.487.

⁵ Bayramova, A. İsmın grammatik kateqoriyalar sistemi mədəniyyətlərarası kontekstdə / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. avtoferatı. / -Bakı. -2018. s.15.

⁶ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası: [2 hissə] / B.Xəlilov. -I hissə -Bakı: Elm, 2000. s.247.

İngilis dilində isə miqdar anlayışını ifadə etmək üçün əsasən aşağıdakı sözlərdən istifadə edilir: *one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine, ten, eleven, twelve, twenty, thirty, forty, fifty, sixty, seventy, eighty, ninety, hundred, thousand, million, billion, trillion*. Bu saylar xüsusi qaydalara əsasən müəyyən edilərək düzəlir və həmin qaydalardan istifadə etməklə istədiyimiz miqdarı ifadə edə bilərik.

Saylar miqdar və kəmiyyət anlayışlarını ifadə etdiyindən sintaktik üsulla kəmiyyət məfhumunu şərh edərkən saylardan geniş istifadə edilir.

“1.3. Sayların simvolikasının linqvokulturoloji aspekti adlı *paraqrafda*” sayların simvolik mənalari müəyyənleşir və ingilis mədəniyyətində onların ifadə etdiyi simvolikalar haqqında danışılır. Göstərilir ki, *bir, iki, üç, dörd, beş, yeddi, doqquz, on iki, qırx* sayları dünyanın etnik mənzərəsinin bir hissəsini təşkil edən mədəni və milli xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Bildiyimiz kimi bütün sayların nominal dəyəri yoxdur. Simvolizmde bu saylar məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki qrupa ayrılır ki, bunlardan ən məhsuldar olanları əsasən ilk on rəqəmdir. Ədədlərin morfoloji quruluşunun mürəkkəbliyi nə qədər artarsa, onların istifadə aktivliyi o qədər azalar.

“Sıfır” sayı mövcud olan hər şeyin başlanğıc və bitiş nöqtəsi kimi müəyyən edilir və o, sonsuzluq təyinatına malikdir.

“Bir” sayı digər mədəniyyətlərdə, eləcə də ingilis mədəniyyətində mürəkkəb və müxtəlif natural ədədlər seriyasındakı ilk ədəddir.

Bir” sayı “iki” sayını doğurur, yəni müsbət və mənfii keyfiyyətləri özündə birləşdirən ədəd ikili sistemlərin antitezisi və əsası hesab olunur⁷;

“Üç” sayı təkə simvolizmde deyil, həm də dini düşüncədə, mifologiyada, əfsanələrdə və nağıllarda ən müsbət rəqəmlərdən

⁷ Керлот, X. Э. Словарь символов / X. Э. Керлот. – М.: Self-book, 1994. с.209.

⁸ Hopper, V. F. Medieval number symbolism: its sources, meaning and influence on thought and expression: [Electronic resource] / V. F. Hopper. – New York: Columbia University, 1938. p.4.

birdir.

Sayların simvolikasında bir sonrakı mərhələ kimi, “dörd” sayı mistik və sirli qəbul edilirdi. “Dörd” sayı bərabərliyin simvolik mənasına əsaslanır.

İngilis dilində mədəni ənənələrdə “beş” sayı kainatın mühtüm simvolu idi, yəni burada 4 əsas və 1 mərkəz nöqtənin olduğu diqqətə çatdırılır. Ümumiyyətlə, beş harmoniyanın, tarazlığın, nizamın, mükəmməliyin hədəsi simvoludur.

“Altı” - yaradılış sayı hesab edilir və bu inanc Yerini Allah tərəfindən 6 gündə yaradılması ilə əlaqələndirilir.

İngilis dilinin dünyaya mənzərəsində “yeddi” sayı uğurluluq, xoşbəxtlik simvolu hesab edilir və cəmiyyətdə əsasən firavanlığın, dincliyin əks etdirilməsinə xidmət edir.

İki dördün cəmi hesab olunan “səkkiz” sayı ikiqat təmliyi, sonsuzluğu və kamilliyi simvollaşdırır.

“Doqquz” sayı sabitlik, cəsaret və canlılıq əlamətidir.

“On” sayı harmoniya, birlik, təmliq rəmzidir⁹.

“On bir” sayına gəldikdə, onun mənfii simvolik mənası var. O, tarazlığın, münaqişənin, təhlükənin simvoludur¹⁰. Avropada on bir rəqəmini bəzən “şeytan onluğu” adlandırırlar.

Qədim astronomiya və astrologiyada on iki rəqəmi məkan və vaxtı simvollaşdırır, buna görə də, 12 bürc işarəsi, 12 ay, 12 Olimp tanrısı, İsa Məsihin 12 həvarisi, 12 kilisə doğması belə simvollaşmış elementlərdəndir¹¹.

Bir çox insanın düşüncəsinə görə “on üç” uğursuz bir rəqəmdir. Bunun iki səbəbi var: birincisi, təbiətlə və onun astronomik qanunları ilə, ikincisi, dinlə əlaqəlidir.

İngilis mədəni ənənələrində sayların simvolik mənalari haqqında materialların nəzərdən keçirilməsinin sonunda doğum və ya ölümle əlaqəli inanclarda və ayinlərdə ən çox rast gəlinən “qırx” sayı üzərində dayanaraq qeyd etmək olar ki, 40-cı gündə uşaq kilsəyə

⁹ Hopper, V. F. Medieval number symbolism: its sources, meaning and influence on thought and expression: [Electronic resource] / V. F. Hopper. – New York: Columbia University, 1938. p.10.

¹⁰ Керлот, X. Э. Словарь символов / X. Э. Керлот. – М.: Self-book, 1994. с.211.

¹¹ Yene orada: с.210.

aparılır, 40 gün ərzində mərhumun ruhu evinin ətrafında uçur. Bu ideya mənevi təmizlənmə və sınaq rəmzidir.

“1.4. Say tərkibli frazeologizmlərin dünyanın frazeoloji mənzərində yeri” paragrafında say komponentli frazeoloji birləşmələrin əhəmiyyəti vurğulanur. Frazeologizmlər dünya dil mənzərəsinin komponentləri arasında milli dünyagörüş təcrübəsini özündə daha parlaq və bədii formada ehtiva edən dil vahidləridir.

Fikrimizcə, say komponenti olan frazeoloji birləşmələr dəqiq sayı göstərmir. Say frazeoloji birləşmənin tərkib hissəsinə çevrilərək semantik özeyini itirir: müəyyən kəmiyyət sayı dəqiq kəmiyyət nüvə semasını itirir. Beləliklə, frazeoloji birləşmələrdə kəmiyyət hərəkətin və ya xüsusiyyətin qeyri-müəyyən kəmiyyət və ya onun tam yoxluğu mənasında təzahür olunur.

Frazeoloji vahiddəki say öz mənasını frazeoloji vahidin semantik mənasında saxlaya bilər, yeni onun kəmiyyət mənasını həyata keçirə bilər (ten to one -onu birinə qarşı); yaxud ədədi komponenti itirib frazeoloji vahidin mənasının keyfiyyət komponentini ifadə edə bilər (to be in two minds – şübhə etmək).

Say tərkibli birləşmələr ilə, insanlar bənzətmə, hiperbola, evfemizm və ritorik əhəmiyyətə malik ünsiyyət situasiyası ilə tanış ola bilərlər. Məsələn: İngilis dilində “one” sayı adətən “bir az, azca, balaca” kimi tərcümə edilir. *One false move may lose the whole game.* -*Bir səhv hərəkət bütün oyunu bitirə bilər.* Burada bənzətmə olaraq kiçik bir səhvin böyük bir səhvə səbəb ola biləcəyi diqqətə çəkilir.

Sayların işləndiyi birləşmələrdə şişirdilmiş mənalər da ifadə edilə bilər. Bu zaman müəllif öz hissələrini daha da qabarıq şəkildə ifadə edir. Burada kəmiyyətin çoxluğunu ifadə etmək üçün *twenty and twenty, thousand thanks* və s. kimi birləşmələrdən istifadə edilir. Başqa bir nümunədə isə azlığı ifadə olunan hiperbolaya diqqət yetirək: *His chance of getting into the university is one out of a hundred.* – Onun *universitetə girmə şansı yüzdən birdir.* Burada “one out of a hundred” ifadəsi fürsətin çox az olması mənasını ifadə edir.

Araşdırmalara əsasən, sayları ehtiva edən frazeoloji birləşmələr ikiqat spesifikdir, çünki onlar müəyyən bir dilin say sistemini müvafiq mədəniyyətin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirmə tərzini

birləşdirərək “sərbəst ifadələrdən” tədricən uzaqlaşan xüsusi söz birləşmələrini formalaşdırırlar¹². Qeyd etmək istərdik ki, biz də bu fikirlə tam razıyıq.

“1.5. Birinci fəslə dair yekun nəticələr” paragrafında yekun mülahizələr çıxarılır və ümumiləşdirilir.

“İngilis dilində say tərkibli frazeologizmlərin struktur-semantik təhlili” adlanan ikinci fəsil dörd paragrafda ümumiləşmişdir. “2.1. Miqdar saylarının işləndiyi frazeoloji birləşmələr” adlanan paragraf iki bənddən ibarətdir. Burada ingilis dilində işlənən miqdar saylarından və onların cümlə daxilində işlənməsindən bəhs edilir.

Frazeologiya sahəsində idiomların özünəməxsus yeri var. Frazeologizmlərin bir qrupu kimi işlənən idiomların mənası hər zaman onların tərkib hissələrinin cəmi olması demək deyil. Əslində idiomlar bir bütöv olaraq dəqiqliklə tərcümə oluna bilmir. Sözbəsöz tərcümədə frazeologizmin məzmunu adekvat mənadan kənarda qalır.

İngilis saylarının frazeoloji birləşmələr baxımından semantik modifikasiyası onların bir-birini dəyişməsində (nine winks – forty winks), müxtəlif kəmiyyət dəyişikliyinə heyatə keçirilməsində (Two heads are better than one; four eyes see more than two) və aniteza, hiperbolanın stilistik vasitələrində (thousand pardons; one to thousand) özünü göstərir¹³.

İngilis dilində geniş diapazonda *two, four, five, six, eight, fifty, hundred, thousand* və s. kimi saylar frazeoloji vahidlərdə “insan” anlayışını formalaşdırmaq üçün istifadə olunur. Məsələn: *Between two stools one goes to the ground; a cat has nine lives; a stitch in time saves nine; four eyes see more than two; first catch your hare.* Beləliklə, saylar dünya təfəkküründə miqdar, sıra və toplu saylardan başqa, həmçinin müqəddəs mənə daşıyır¹⁴.

¹² Jespersen, Otto. *The Philosophy of Grammar* / O. Jespersen. -Chicago: University of Chicago Press. Original edition: -1992. p.18.

¹³ Shvachko, S. A. *Paradigmatic and syntagmatic aspects of the English numerals* // *Philological Treatises*, vol 1, no 2, -2010. p.149.

¹⁴ Uraksin. Z. G. *Comparative studying and etymology of phraseological units in Turkic languages: Problems of the etymology of Turkic languages* / Z.G. Uraksin. -Alma-Ata.-1990. p. 385.

“2.1.1. İngilis dilində sadə miqdar sayların işləndiyi frazeoloji birləşmələr” bəndində qeyd edilir ki, başqa nitq hissələri ilə müqayisədə frazeologizmlərin tərkibində sayların işlənməsi halları azlıq təşkil edir. Burada sıra saylarını xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Frazeologizmlərin tərkibində sıra saylarının işlənməsinə az rast gəlinir, miqdar saylarının işlənmə halları isə çoxluq təşkil edir. İngilis frazeologizmlərinin daxilində one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine, ten, eleven, twelve, hundred, thousand, million kimi sadə miqdar sayları işlənir. İngilis frazeologizmlərində ən çox istifadə olunan saylar bir və ikidir. Digər məqamlara diqqət yetirək:

“Zero in on” bir şeyə yaxından diqqət yetirmək; bir şeyi hədəf almaq. Could you please have the camera zero in on this tree? The soldiers zeroed in on the enemy bunker. *Zero tolerance* – sifir tolerans, dözümlü göstərməmə, dözümsüzlük.

One sayının semantikasi aksioloji spesifikasiyivi müəyyənləşdirir ki, bu komponenti özündə ehtiva edən frazeologizmlər işarələnən nümunənin müsbət və ya mənfə dəyərləndirilməsini proqnozlaşdırır bilər. İngilis dilində *one* sayını ehtiva edən frazeoloji birləşmələrin eksəriyyəti “one and the same” ifadəsindəki kimi eyni olmaq mənasında işlənə bilər. Bundan əlavə, bir sayından ibarət olan frazeoloji birləşmələr şəxsi keyfiyyətləri təsvir edə bilər. Məsələn: “(all) rolled into one” ifadəsində “hamısı bir arada yəni bir şəxsədə və ya əşyada birləşən xüsusyyətlər” öne çəkilir.

Təhlil olunan birləşmələrə əsasən qeyd etmək istərdik ki, two sayı adətən iki əks hərəkəti, vəziyyəti və ya hərəkətin, vəziyyətin iki təsiri mənasında işlənə bilər. Məsələn: “Be in (or of) two minds” iki fikirdə olmaq, arada qalmaq. Qərarsızlıq və ziddiyyətli emosiyalar yaşanan zaman bu ifadə istifadə edilir.

Three sayı ingilis frazeologizmlərində xüsusi bir məna bildirirsə də, “üç yaxın tərəfdaş” və ya “ayrılmaz dost” anlayışlarını ifadə edən birləşmə kimi daha çox müsbət assosiasiyalara malikdir.

İngilis dilində frazeoloji vahidlərin tərkibində *four* sayı çox istifadə edilməsə də, dörd cəhət, istiqamət mənası üçün xarakterikdir (məsələn, to the four winds). Təhlil edilən bir neçə nümunələrə

əsasən müəyyən etmək olar ki, “to the four winds”, “be scattered to the four winds” and “the four (or far) corners of the world (or earth)” birləşmələrinin hər üçü eyni mənanı daşıyır və onların hər biri bütün dörd istiqamətdə mənasını bildirir.

Five sayı frazeologizmlərdə somatik frazeologizm yaradaraq bədənin bir hissəsi ilə, yəni əl ilə əlaqələndirilir. Məsələn, *give me five* çox məmnun olduğumuzu göstərmək üçün əlimizlə birinin əlinə vurmaq istədiyiniz zaman istifadə olunur və bir beşiklə ver şəklinə tərcümə edilir¹⁵. *Five* sayı bəzi ifadələrdə mənfə məna çaları ilə çıxış edir. Məsələn: “a bunch of fives” frazeoloji vahidi əks məna bildirir. Bu ifadə “yumruq”, “beş qaradaş” deməkdir.

Six sayı frazeologizmlərdə əsasən mənfə assosiasiyalara malikdir. Mənfə məna daşıyan bu ifadələrə aşağıdakıları aid etmək olar: “at sixes and sevens”, “hit (or knock) someone for six”, “six feet under” frazeologizmləri uyğun olaraq qarışıqlıq və ya nizamsızlıq vəziyyətində olmaq; kiməsə çox ciddi təsir etmə, başqa sözlə, kimisə tamamilə alt-üst etmək; ölü və ya basdırılmış mənalarnı bildirir¹⁶.

Seven sayı frazeologizmlərdə ən az rast gəlinənlərdən olsa da, ən simvolik sayılır. Mənsəyinə görə bu say sehrli bir əşya ilə əlaqələndirilir: məsələn, seven-league boots “yeddi arşınlı çəkmələr”, yəni uçarcasına hərəkət etmək mənasını ifadə edir.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibində *eight* sayına çox rast gəlinir. Ona görə də onların işləndiyi birləşmələri xüsusi məna qrupuna görə müəyyən etmək çətinidir. “One over the eight” frazeoloji birləşməsi tamamilə sarxış olmaq mənasını bildirir.

Semantik nöqtəyi-nəzərdən *nine* sayının müəyyən edilmiş istifadə nümunəsi yoxdur. Bəzi hallarda aşağıda göstərilən nümunədəki kimi vaxtı ifadə edə bilər: “Nine to five” birləşməsində doqquz sayı saat 9-u və beş sayı saat beş-i, bütövlükdə birləşmənin özü isə tipik iş saatları (9-dan 5-ə qədər) mənasında işlədilir.

¹⁵ İbtihal Mahdi Al-Tameemi. Problems of Translating Idioms of Number: European Academic Research, - Vol. IV, Issue 4 / July -2016. p.4.

¹⁶ Farlex International. Idioms and Slang Dictionary: © -2017. p.637.

On sayı ilkin mənada nəyisə saymaq üçün istifadə olunur. "Count to ten" birləşməsinin tərkibindəki ten sayı bir şeyə qəzəbli reaksiya verməmək üçün nəfəsimizi tutaraq ona qəder saymağı nəzərdə tutduğumuz zaman istifadə edilir.

"2.1.2. İngilis dilində mürəkkəb və tərkibi sayların işləndiyi frazeoloji birləşmələr" bəndində göstərilir ki, ingilis dilində mürəkkəb və tərkibi sayların işləndiyi frazeologizmlərə daha az nümunələrdə rast gəlinir və onlar frazeoloji birləşmələrin daxilində qeyri-dəqiq miqdarı bildirir. Say anlayışı insanların əməli fəaliyyətində ayrı-ayrı obyektlərin sayılmasından yaranmışdır.

Mürəkkəb və tərkibi sayların işləndiyi frazeologizmlərə aşağıdakı bir neçə nümunələri göstərmək olar:

"A million and one" frazeoloji birləşməsinin mənası dünya qədər, bir sürü deməkdir. "Twenty-four seven" ifadəsi gecə gündüz, bütün günü, hər zaman mənasında işlənir. Bu birləşmə twenty-four hours a day, seven days a week ifadəsinin qısaldılmış formasıdır.

"\$ 64,000 dollar question" birləşməsi on xallıq sual, yeni çox vacib və cavabı çətin olan sual, qəliz sual mənasını verir. Bu idiom Nigar Vəliyevanın tərtib etdiyi iki cildlik "Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət" inin birinci cildində ötürülmüş məsələsi kimi verilmişdir.¹⁷

"Ninety-nine out of a hundred" frazeologizmi yüzdən doxsan doqquz faiz kimi tərcümə edilir.¹⁸

"Eighty-six" ifadəsini aşağıdakı formalarda istifadə etmək olar.

1. Gözdən çıxarmaq və ya kimisə onlara xidmət etmədən müəssisədən qovmaq.
2. Hər hansı bir şeyi ləğv etmək və ya dayandırmaq.
3. Hər hansı bir şeyi əldən çıxarmaq.

"Eight-hundred-pound gorilla" idiomu "sözü keçən, hegemon, son dərəcə güclü, aqressiv, qorxulu hesab edilən şəxs və ya təşkilat, insanların danışımağa çox qorxuqları aşkar və ya əsas problem"

¹⁷ Vəliyeva, N. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca frazeoloji lüğət: [2 cildə] / N. Vəliyeva. -c.1. -Bakı, Azərneşr, -2010, s.429.

¹⁸ Vəliyeva, N. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca frazeoloji lüğət: [2 cildə] / N.Vəliyeva. -c. 2. -Bakı: -Azərneşr, -2010, s.951.

mənalarda işlənir. "Catch-22" frazeologizmi çıxılmaz vəziyyət, arada qalmaq, yeni arzu edilən nəticə paradoksal şərtlər səbəbindən mümkünəz və ya çətin hell olunması vəziyyətində şərh edilir.

Tərkibində mürəkkəb-tərkibi sayların işləndiyi birləşmələr çox nadir hallarda danışıqların zəhnində şərti səhnələri çağırır, ona görə də təhlil edilən ifadələrin mənə motivi təkə metafora, metonimiya və şərti bilik kimi idrak mexanizmləri ilə deyil, həm də koqnitiv dilçiliyin onları idiomların təfsirində iştirak edən mexanizmlərdən biri hesab etdiyi xalq etimologiyası ilə izah olunur.

"2.2. İngilis dilində sıra saylarının işləndiyi frazeoloji birləşmələr" paragrafında sıra saylarının frazeologizmlərinin tərkibindəki rolu müəyyən edilir və onlardan ibarət ifadələr cümlə tərkibində izah edilir. Burada vurğulanır ki, say leksik mənası hər hansı bir ədədlə və ya miqdarla bağlı olan xüsusi qrammatik kateqoriyadır. Frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi olaraq, say əsas deyəktik funksiyasını, yeni kəmiyyətə işarəni reallaşdıraraq, eyni zamanda ikinci dərəcəli işarə funksiyasını həyata keçirən simvol kimi də şərh edilir.

Frazeoloji birləşmələrdə sıra saylarının mənadan asılı olaraq işlədilməsinin bir neçə nümunəsinə nəzər yetirək.

Seventh water on a jelly birləşməsi "yeddi arxa dönmə" anlayışını ifadə edir; *the eighth wonder of the world* "dünyanın səkkizinci möcüzəsi, təəccüblü və ya heyratamiz bir şey" bir şeyi təsvir edərkən istifadə edilir; *the ninth wave* frazeoloji birləşməsi "təhlükəli və sarsılmaz bir qüvvə" haqqında danışarkən istifadə edilən bir ifadədir; *of the first magnitude* "birinci dərəcəli vacib olan bir şey və ya əla bir şey" deməkdir; *of the first water* "xalis, və ya əsil" mənasını verir; *at first blush* frazeologizmi *at first sight* və *at first glance* frazeoloji birləşmələrinin sinonimi olaraq "dərtal və ilk baxışdan" mənalarda işlənir; *at the eleventh hour* "son anda" mənasında işlənir; *a diamond of the first water* "layiqli keyfiyyətləri olan adam və ya əla bir şey" mənalarda işlədilir; *fire the first shot* "hücumu başlamaq və ilk həlledici addım atmaq" mənasını verir; *the fourth estate* "mətbuat, qəzetçilər və jurnalistlərə işarət edən dördüncü zümərə" kimi tərcümə edilir; *get to first base* "ilk mərhələni keçmək, uğur əldə etmək, hər hansı işdə ilk addımlarını atmaq"

menasını ifadə edir; *have a second string to one's bow* "ehtiyatla saxlanılan vəsait, bir şeyə çatmaq üçün ikinci yol, əlavə gəlir mənbəyi" deməkdir; *in the seventh heaven* ifadəsi "xoşbəxtlikdən göyün yeddinci qatında" kimi tərcümə edilir.

Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilində sıra sayları qeyri-məhsuldar olsa da, frazeoloji birləşmələrin tərkibində işlədilir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, frazeoloji birləşmələrdə first və second sıra sayları daha çox istifadə olunur¹⁹.

"2.3. İkinci fəslə dair yekun nəticələr" paragrafında yekun mülahizələr çıxarılır və ümumiləşdirilir.

Üçüncü fəsil "İngilis dilində say tərkibli frazeologizmlərin diskursiv təhlili" adlanır və beş paragrafdan ibarətdir. Say tərkibli frazeoloji birləşmələrin tematik təhlili" adlı birinci paragrafda diskursiv mövqədən yanaşaraq frazeologizmlərin məna qrupları araşdırılır. Burada diqqətə çatdırılır ki, ingilis dilində insanla bağlı olan frazeoloji birləşmələr ümumi frazeologizmlərin böyük hissəsini təşkil edir.

Tematik təhlil frazeoloji birləşmələrin təsnifatının qədim və ənənəvi prinsipi olaraq onların məzmununa əsaslanır. Tematik yanaşmanın real xüsusiyyətlərə malik olması kimi öz üstünlükləri var, lakin o frazeoloji vahidlərin dil xüsusiyyətlərini nəzərə almır. "Bu təsnifat frazeoloji vahidlərin mənsəyini açdığından ona həmçinin etimoloji təsnifat adı verilir"²⁰.

Qətibə Mahmudova "Türk dillərinin frazeologiyası" adlı kitabında frazeoloji vahidləri tematik baxımdan 7 bölmədə qruplaşdırır: 1) Somatik frazeoloji vahidlər; 2) Zoofrazeologizmlər; 3) Fito frazeologizmlər; 4) Dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeologizmlər; 5) Meteorologiya və astronomiyaya aid frazeologizmlər; 6) Adət-ənənə ilə bağlı frazeologizmlər; 7) Qarğış

¹⁹ Sadıqova, Sarjan. Phraseological combinations with ordinal numbers in English // -Buxara: İlimi-nazariy jurnal. Buxoro Davlat Universiteti, -2023, № 1, p.126.

²⁰ Sadıqova, S. İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrin tematik təhlili // The XXII International Scientific Symposium "Turkic World Between East and West" ("Şərqlə Qərb arasında Türk dünyası") Kars/ Turkey -Andijan/ Uzbekistan, -2022, s.70.

və alqış mənalarnı bildiren frazeologizmlər²¹.

Say tərkibli frazeoloji birləşmələri tematik tədqiq edərkən onların semantik keyfiyyətləri aydınlaşdırılır, daxili əlaqələri aşkar edilir və formalaşması mənbələri üzə çıxarılır. Bu mövqeyə əsaslanaraq aşağıdakı tematik kateqoriyaları məqsəduyğun saymaq olar:

1. İnsanın davranış və hərəkətlərini xarakterizə edən say tərkibli frazeoloji vahidlər; 2. Heyvan adları ilə bağlı say komponentli frazeoloji vahidlər; 4. Hərbi fəaliyyətlə bağlı say komponentli frazeoloji vahidlər; 5. İncəsənət sahəsi ilə bağlı olan say komponentli frazeoloji vahidlər; 6. Dini və miflik xüsusiyyətləri göstərən say komponentli frazeoloji vahidlər; 7. İnsanın əqli qabiliyyətlərini xarakterizə edən say komponentli frazeoloji vahidlər; 8. İnsanın emosional halını göstərən say komponentli frazeoloji vahidlər; 9. Denizçiliklə bağlı və denizçilərin istifadə etdiyi sözlər ilə əlaqəli olan say komponentli frazeoloji vahidlər; 10. Bitki adlarından ibarət olan say tərkibli frazeoloji vahidlər; 11. Astronomiya və meteorologiyaya aid frazeoloji vahidlər.

İngilis dilində say tərkibli frazeologizmləri tematik təhlil edərkən ya onların mətdaxili mənasına, ya da birləşmənin özünün bütövlükdə ifadə etdiyi mənasına diqqət yetirmək lazımdır.

"3.2. Frazeoloji birləşmələrdə kəmiyyət komponentinin dəyərləndirilməsi" paragrafında müxtəlif növ kəmiyyət göstəricilərindən bəhs edilir və onlar frazeoloji birləşmələrin tərkibində əlaqələndirilir. Kəmiyyət ifadə edən ləkəmlər frazeoloji birləşmələrin tərkibində geniş yayılmaqla yanaşı, həm də işləndiyi kontekstdən asılı olaraq fərqli xüsusiyyətlərə sahib olurlar.

İngilis dilində sıfır kəmiyyətli frazeoloji birləşmələr digərləri ilə müqayisədə nisbətən azlıq təşkil edirlər. Bunlara aid aşağıdakı tərkibləri misal göstərmək olar: "no", "none", "not", "without", "nothing". Məsələn, "There is no rose without a thorn".

Kəmiyyət tərkibli frazeologizmlərə, xüsusilə say+isim konstruksiyası uyğundur. Bu frazeoloji vahidlərdə daha çox natural

²¹ Mahmudova, Q. Türk Dillərinin Frazeologiyası: [2 cildə] / Q. Mahmudova. - Baki: Nurlan, -c. 2 -2009. s.18.

ədədlər, ardınca onluq, yüzlük, minlik kimi rəqəmlər daha geniş istifadə olunur. Şifahi xalq yaradıcılığına aid mətnlərdəki frazeologizmlərdə 1, 3, 4, 5, 6, 7 və başqa sayların işlənmə tezliyi üstünlük təşkil edir.

“3.3. Say tərkibli frazeoloji birləşmələrin mətdaxili qiymətləndiriciliyinin müəyyənləşdirilməsi” paragrafında vurğulan ki, say tərkibli frazeologizmlər həm şifahi nitqdə, həm də bədii ədəbiyyatda geniş yayılmışdır. Bəddi ədəbiyyat nümunələrinə istinad edilərək, Şekspirin “Macbeth”, Donna Tarttın “The Secret History”, Ceyn Ostinin “Emma” və Çarlz Dikkensin “David Kopperfild” əsərlərində istifadə edilmiş say komponentli frazeologizmlər aşkar edilmiş və onlar təhlil edilmişdir.

İngilis yazıçılardan V.Şekspir öz əsərlərində həm ümumxalq dilinə xas olan say tərkibli frazeoloji vahidlərdən faydalanmış, həm də ingilis ədəbi dilində özünə möhkəm yer tutmuş say tərkibli obrazlı ifadələr, frazeoloji birləşmələr yaratmışdır. İngilis dilində geniş yayılmış bu frazeologizmlər şekspirizmlər kimi tanınır. Onlara misal olaraq, yazıçının “Macbeth” əsərində işlətdiyi “at one feel swoop” frazeologizmini göstərmək olar.

Say tərkibli frazeoloji birləşmələrin mətnyaratma prosesində vacib funksiyalardan biri onların semantik kateqoriyanı təmsil etməsidir. Frazeoloji birləşmələrin struktur-grammatik təsnifatında iki bölgü geniş yayılmışdır. Bu bölgüyə əsasən birinci qrupa söz birləşməsi formasında olan frazeoloji birləşmələr (“the first days of winter” *böyük çillə*)²², ikinci qrupuna isə cümlə formasında olan frazeologizmlər (“you are one in a million” *səndən yoxdur*)²³ aiddir.

Julia Holmqvist “Donna Tartt’s The Secret History romanında deyimlərin istifadəsi və təsirinin mətn təhlili” adlı məqaləsində həmin romanda 596 idiomatik ifadənin işləndiyini qeyd edir²⁴.

²² Vəliyeva, N. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca frazeoloji lüğət: [2 cildə] / N. Vəliyeva. – c.1. – Bakı, Azərşəfər, –2010, s.416.

²³ Vəliyeva, N. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca frazeoloji lüğət: [2 cildə] / N.Vəliyeva. –c.2. –Bakı: –Azərşəfər, –2010, s.574.

²⁴ Holmqvist, Julia. Idiomatic Expressions in Fiction: A Textual Analysis of the Use and Effects of Idioms in Donna Tartt’s Novel The Secret History // Fristående kurs, –2014. s.8.

Həmin birləşmələrə *in two shakes, a sixth sense, four eyes, three sheets to the wind, one or two, on one hand, second hand, second glance* və s. nümunələri göstərmək olar. Bu ifadələr romanı oxucu üçün daha cəlbedici və emosional edir.

İngilis yazıçısı Ceyn Ostinin “Emma” romanı təhlil edərkən, burada say tərkibli frazeologizmlərin işləndiyi bir neçə paragraf diqqətə cəlb edir. Bu frazeologizmlərin tərkibində həm miqdar, həm də sıra sayları istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, romanda əsasən sıra sayları, xüsusilə *first* və *second* işlənməmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, frazeologizmlər mətdə bir neçə fərqli rola malikdir. Onlar həm personajlara, həm də parametrlin təsviri kimi digər vəziyyətlərə aid kontekstlər üçün istifadə oluna bilərlər. Hər hansı əsərdə daha çox bunlardan birinci kateqoriyaya aid olan frazeologizmlərə rast gəlmək olar. Bu onunla izah oluna bilər ki, əsərdə süjetin böyük hissəsi personajlara yönəlir və yalnız bəzən diqqət digər sahələrə aid səhnələrə keçir²⁵.

“3.4. Say tərkibli frazeoloji birləşmələrin işlənmə tezliyi” paragrafda aparılan təhlillərə əsasən sübut edilir ki, saylar müxtəlif mənə və struktura malik olan və frazeoloji birləşmələrin yaranmasında aktiv iştirak edən əsas vahidlərdən və komponentlərdəndir.

Say tərkibli frazeoloji birləşmələrə diskursiv mövqedən yanaşılması bu problemi linqvistik prizmadan araşdırmanın əhəmiyyətini artırır. İngilis dilində diskursiv-koqnitiv yönümlü bir sıra tədqiqatlarda say komponentli birləşmələrin araşdırılması nəzərdə tutulsa da, saytərkibli frazeoloji birləşmələr və onların diskursiv göstəriciləri tam olaraq müəyyənləşməmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilində bəzi frazeoloji birləşmələrin tərkibində eyni zamanda iki müxtəlif say iştirak edə bilər. Bu zaman sayların sıralanması fərqli olur. Birləşmələrin tərkibindəki həmin saylar ya fərqli (*five will get you ten* “əmin olmaq, bütün imkanları ilə”), ya da eyni (*put two and two together* “tutuşdurmaq, işin nə

²⁵ Holmqvist, Julia. Idiomatic Expressions in Fiction: A Textual Analysis of the Use and Effects of Idioms in Donna Tartt’s Novel The Secret History // Fristående kurs, –2014. s.17.

yerdə olduğunu duymaq") ola bilər.

Nigar Vəliyevanın tərtib etdiyi iki cildlik "Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət" kitabı əsasında frazeoloji birləşmələrin tərkibində sayların işlənmə səviyyələrindən bəhs etmək olar. Burada müxtəlif saylardan ibarət olan frazeologizmlər nümunələrlə əks edilmişdir. Həmin lüğətə görə, ingilis dilində əsasən sayların yer tutduğu frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı işlənmə tərzliyi müəyyən edilmişdir:

Miqdar saylarının işləndiyi frazeoloji birləşmələr

Saylar	Neçə dəfə işlənməsi	Faizlə ifadəsi
One	30 dəfə	26 %
Two	41 dəfə	36 %
Three	3 dəfə	2 %
Four	2 dəfə	1 %
Five	3 dəfə	2 %
Six	5 dəfə	4 %
Seven	9 dəfə	8 %
Nine	4 dəfə	3 %
Ten	3 dəfə	2 %
Sixteen	1 dəfə	0.8 %
Nineteen	1 dəfə	0.8 %
Thirty	1 dəfə	0.8 %
Fifty	2 dəfə	1 %
Hundred	2 dəfə	1 %
Thousand	3 dəfə	2 %
Thousand and one	1 dəfə	0.8 %
Sixty four thousand	1 dəfə	0.8 %
Million	1 dəfə	0.8 %

Sıra saylarının işləndiyi frazeoloji birləşmələr

Saylar	Neçə dəfə işlənməsi	Faizlə ifadəsi
First	41 dəfə	66 %
Second	15 dəfə	24 %
Third	3 dəfə	5 %

Fifth	2 dəfə	3 %
Seventh	1 dəfə	1 %
Forty-second	1 dəfə	1 %

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, frazeoloji birləşmələrin tərkibində ən çox işlənen *two* miqdar, *first* sıra saylarıdır. One sayı da kifayət qədər işləkliyə malikdir. Ümumilikdə, 176 say tərkibli frazeoloji vahidə rast gəlinmişdir. Onların 113-nü miqdar saylarının işləndiyi frazeoloji birləşmələr, 63-nü sıra saylarının işləndiyi frazeoloji birləşmələr təşkil edir. 17 frazeoloji vahidin tərkibində eyni zamanda iki fərqli say istifadə edilmişdir.

"3.5. Üçüncü fəslə dair yekun nəticələr" adlı paragrafda yekun mülahizələr çıxarılır və ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın "Nəticə" hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Kəmiyyət kateqoriyasının komponentlərinin idrak prosesi ilə əlaqələndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ona görə ki, onun mühüm elementlərinin ölçü və say olaraq tanınması təsadüfi deyil. Bu kəmiyyət kateqoriyasının məntiqi kateqoriya kimi xarakterizə olunmasının bir daha əyani isbatıdır.

2. Kəmiyyət (saylar) universal bir kateqoriya kimi hər bir xalqın mədəniyyətində çox mühüm rol oynayır, bu səbəbdən də ingilis dilində saylar təkcə mifoloji universal anlayışları deyil, həm də say, kəmiyyət anlayışının tamamilə fərqli mənə və xüsusiyyətlərini əks etdirir ki, bu da dünyanın linqvistik və frazeoloji mənzərəsində onların tamamilə müxtəlif mənalarla reallaşması ilə izah olunur.

3. Həm miqdar, həm də kəmiyyət məfhumunu əks etdirdiyindən, saylar ingilis dilində kəmiyyət anlayışını sintaktik üsulla ifadə etməyin geniş istifadə yoludur. Tədqiqat müəyyən etdi ki, sayların əsas vəzifəsi kəmiyyət ifadə etməkdir və məhz bu aspektdən yanaşılaraq, onlar mənəca qruplara ayrılır.

4. İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrin tədqiqi ingilis dili və ingilis mədəniyyəti arasındakı quruluş əlaqəni linqvistik və linqvokulturoloji baxımdan bir daha təhlil etməyə

imkan verir. Mədəni fenomen olan saylar konseptual kəmiyyət xüsusiyyətləri ilə ingilis dili və ingilis etnik mədəniyyəti arasındakı əlaqəni müəyyən edir. Bu nöqtəyi nəzərdən, saylar linqvokultural informasiya daşıyıcısıdır və həmin informasiyanın əldə edilməsi dilde frazeologizmlərin rolunu üzə çıxarmağa şərait yaradır.

5. İngilis dilinin frazeoloji vasitələri özündə dilin frazeoloji dünya mənzərəsini təsbit edir ki, bunu da dünyanın ingilis dil mənzərəsinin bir parçası hesab etmək olar. İngilis dilinin leksik sistemində say tərkibli frazeologizmlər ikiqat əhəmiyyətli hesab olunur, çünki onlar bu dilin say sistemini uyğun mədəniyyətin keyfiyyətləri ilə xarakterizə edərək "sərbəst ifadələrdən" fərqli xüsusi söz birləşmələrini-frazeologizmləri formalaşdırırlar.

6. İngilis dilində say komponentli frazeoloji birləşmələr insanın həm daxili, həm də xarici keyfiyyətlərini ifadə edir. Frazeoloji birləşmələrin tərkibində miqdar saylarından *one* və *two* sayları məhsuldar, *seven* və *eight* sayları isə qeyri-məhsuldar.

7. İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik araşdırılması göstərir ki, frazeologizmlərin tərkibində işlənməsinə görə sadə miqdar sayları, daha sonra sıra sayları üstünlük təşkil edir. Sıra sayları ilə müqayisədə mürəkkəb-tərkibli saylar frazeoloji vahidlərdə azlıq təşkil edir.

8. Materialın diskursiv tədqiqi göstərir ki, ingilis dilində say komponentli əksər frazeoloji birləşmələr hərəketin xarakteri, insanın keyfiyyətləri, onun davranışı kimi müxtəlif qiymətləndirmə növlərini təzahür etdirir. Tematik təhlil belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, belə təhlil üsulu frazeologizmlərin dil xüsusiyyətlərinə deyil, onların birləşmə daxilində ifadə etdiyi ümumi mənaya istinad edir. Bu zaman onların semantik keyfiyyətləri üzə çıxır.

9. Təhlil edilən materiala əsasən, kainatın dərk edilməsində vacib ünsürlərdən biri sayılan kəmiyyət kateqoriyası həm məntiqi kateqoriya kimi, həm də dil sistemində effektiv şəkildə təsir göstərən qrammatik kateqoriya kimi diqqəti cəlb edir. Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrdə ya dəqiq kəmiyyət, ya qeyri-müəyyən kəmiyyət, ya da sıfır kəmiyyət ifadə edilir. Kəmiyyət komponentli frazeologizmlər əsasən say+isim modelində formalaşır.

10. İngilis dilində say komponentli frazeoloji vahidlər ümumişlək leksikada çıxış edərək, mətnin tərkibində və ya nitq prosesində gerçəkləşən xüsusi mənə ifadə edirlər. Mətn dilçiliyinin tədqiqində böyük diqqət tələb edən say tərkibli frazeologizmlərin mətnə yazma prosesində əsas funksiyalarından biri onların semantik kateqoriya təmsil etməsidir.

11. İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrin işlənmə tezliyi başlıca olaraq onların ifadə etdiyi semantika ilə bağlı olduğunu təsdiqləyir. Bu səbəbdən frazeologizmlərin tərkibində sayların işlənmə tezliyi də eyni ola bilməz. İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrdə *one*, *two*, *three*, *four*, *five*, *six*, *nine* miqdar sayları və *first* və *second* sıra sayları daha sıx istifadə olunur.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Sayların mənə strukturunda miqdar və kəmiyyət anlayışı // Humanitar və İctimai Elmlər üzrə I Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: – 24 iyul, – 2020, – s.159-161. DOI:10.36719/2020/BEK/01/159-161.
2. İngilis dilində sıra saylarının işləndiyi frazeoloji birləşmələr // International Asian Conference on Contemporary Sciences IV, – Bakı: Azerbaijan Khazar University, Iksad Publications, – 20 iyul, – 2020, – s. 341-342.
3. Sayların simvolikasının linqvokulturoloji aspekti // –Bakı: Dilçilik araşdırmaları, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 2021, № 2, – s. 94-97.
4. Evaluation of the quantitative component in phraseological combinations // Сборник статей XXVII Международной научно-практической конференции, – Пенза: МЦНС НАУКА и просвещение, – 7 ноября, – 2021, – s. 118-121.
5. Say tərkibli frazeologizmlərin dünyanın frazeoloji mənzərəsində yeri // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, – 2021, №1 (110), – s. 73-77.
6. Kəmiyyət kateqoriyasının məntiqi və linqvistik əlaqəsi // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – Bakı: – 2022, № 1/271, – s. 27-35.

7. İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrin tematik təhlili // The XXII International Scientific Symposium "Turkic World Between East and West" ("Şərqlə Qərb arasında Türk dünyası") –Kars/ Turkey –Andijan/Uzbekistan: – Uzun digital, – 29th of January, – 2022, –s. 69-72.

8. İngilis dilində sadə miqdar saylarının işləndiyi frazeoloji birləşmələr // "Təhsil Tədqiqat və İnnovasiyanın vəhdəti" mövzusunda Doktorant və magistrantların IV Respublika elmi konfransının materialları, –Naxçıvan: Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, –2022, –s.707-711.

9. İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrin işlənmə tezliyi // –Naxçıvan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsi İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, –2022, –s. 72-77.

10. İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrin məndaxili qiymətləndiriciliyinin dəyərləndirilməsi // –Naxçıvan: Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, –2022, № 3 (27), – s.73-77.

11. Phraseological units with cardinal numeral component in English language // – Нижневартовск, Россия: Bulletin of Science and Practice, –2022, Volume 7, Issue 4, –s. 521-529.

12. Phraseological combinations with ordinal numbers in English // – Buxara: Buxara Dövlət Universiteti İlimi axboroti, – 2023, № 1, – p. 123-126.

13. Phraseological units in which complex and compound numbers are used in English // – Türkiyə: Akademik Tarix və Düşüncə Dergisi, – 2023, 10(4), – s.1089-1093.

Dissertasiyanın müdafiəsi 08 dekabr 2023-cü il tarixdə saat 11.00 da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, AZ7012, Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsas korpusu, 1-ci mərtəbə

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 04 noyabr 2023-cü il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01 noyabr 2023-cü il

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 40775 işarə

Tiraj: 100